ئاوڕێك بۆ سەر هەردناسی كوردستان

ئەو باڵا و روخسارەی كە لە كوردستانمان نیشان دا ئاكامی ئەو ئاڵوگۆڕەیە كە لە روانگەی هەردناسییەوە لەنێوەڕاستەكانی دەورانی سێهەمی هەردناسی لە هەرێمێكی پانو بەرین دا رووی داوە كە ئەوكات لە ژێر دەریای هەرە گەورەی تێتیس (Thetis) هەڵكەوتبوو. دەریای تێتیس لە ئوقیانووسی بالتیك (اگلس)و دەریای مەدیتەرانە ڕا تا ئوقیانووسی هیندو ئوقیانووسی كەبیری بە شێوەیەكی چوارگۆشە دەگرتەوە. هەرێمەكانی ئاسیای بچووكو ئێرانو ئەفغانستانو ئاسیای ناوەندی بەشێك لەو چوارگۆشەیە بوون. ئەو ئاڵوگۆڕە لە پاشماوەی دەورەی سێهەمو تەواوی دەورەی چوارەمی هەردناسیش (سینۆزۆئیك cenozoic) دا درێژەی هەبووە. گركانە زۆر گەورەكانو پێك هاتنی بەربلاوی كێوەكان لەم دەرفەتو دەورەیە دا بۆتە هۆی ئەوە كە خڕو دەرەو دۆڵی زۆر قووڵو زنجیرە كێوی زۆر بەرزی تورۆسو ئانتی تورۆسو ئارارات، زاگرۆسو سەهەندو ماینبلاغو ... لە لایەكو لە لایەكیترەوە بانوو و گۆڕایی زۆری وەك ئەرمەنستانو دەریاچاكانیی وانو ئورمیە (ورمی) یا ئەرمەنیيە پێك بێنو بخولقێن. هەروەها بلاوبوونەوەی گڕكانو پێكهاتە كێوییەكان دواتر بوونە هۆی دەركەوتنی هێندێك هەردی دیكەی ژێر دەریای تێتیس كە یەك لەوان كوردستان بوو. پاشان بە دوای توانەوەی بەفرو سەهۆڵی زۆری دەورەی چوارەمی هەردناسیو هەستانی لافاو و دڕینی زەویو كردنەوەی ڕێگا بۆخۆیو گەیشتن بە

دەریاكانو قووڵاییەیە بەرینەكان ئەو هەموو دۆڵە قووڵو پانانەو ئەو هەموو بەستێنو رووبارانەی لێ كەوتۆتەوە. پاشاوەكانیش هەر جێگایەكی حەزیان لێ بوو لێی گیرسانەوەو ئەو دەشتە گەورەو بچووكانەی ئەمڕۆیان لێ پێك هات كە دەڵێن بەروبووی دەورانی (هێلۆسێن Helocene)ن كە بە وتەی هەردناسان دەوری بیستو پێنج هەزار ساڵ پێش ئێستا دەستی پێكردوە. لەو دەورە (هێلۆسێن) دا وردەوردە شێی هەواو سەوزایی گۆی زەوی لە كەمیی داوە، هەربۆیە بەشێكی زۆر لەم گۆیە ئێستا ویشكو بێئاوو رووەكە. بە پێی ئەوەی دیتراوەو بەڵگەنامەكان بۆمان دەردەخەن ئەم شوێنانە پێشتر سەرسەوزو لێرەوار بوونو ئاوی دەریاكانو دەریاچەكانی وەك وانو ورمێش لە سەردەمی پێشوو كەمتر بووە.

لەو بگرەو بەردەو ئاڵوگۆڕەی بەسەر زەوی دا هاتوە، كوردستان یەكێك لەو دەگمەن بەشانەیە كە زۆرجار كەوتۆتە ژێر تەوژمی پێكهاتەی كێوو لە ئاكامی ئەو كارە دا بۆتە گلۆڵە بەنێكی ئاڵۆزن بە شێوەیەك كە لەناوەڕاست دا زۆر سەختو توند خۆدەنوێنێو باقیەكەیش كەوتۆتە بەر پێی ئەو كێوانەی لە هەموو لایەكەوە رێگەی خۆیان گرتۆتە بەرو تێیدا پرشو بڵاونو بۆتە یەكێك لەو شوێنە دەگمەنانەی كە 90٪ی بەزنجیرە كێوان داپۆشراوە.

زنجیرە كێوە گرینگەكانی كوردستان

بەرزاییەكان لە لای باكووری كوردستان لە چوارگۆشەیەكی بادامی دا خۆ دەنوێنن كە لە هەر گۆشەیەكیش شوێنێكی تایبەتی لەم بابەتە هەیە، لە گۆشەی باكوور "گۆری = Gori" لە سیلەی باشوور "جوولەمێرگ = djoula.marg"لە گۆشەی رۆژهەلات "شوشا = Shousha"و لە سووچی رۆژئاوا "بایبۆرت = Baibourt" خۆ دەنوێنن.[1]

[1] ئەوە تەعبیری ژاك دومۆرگان زانای فەرانسەوییە كە پرۆفیسۆر مینۆرسكیش لەو باوەڕە دایەو زۆر نووسەرو توێژەرەوەی ناسراوی كوردناسیش لە تەعبیرو لێكۆڵینەوەی ئەو كەڵكیان وەرگرتوە "هەروەك واسیلی نیكیتین لە كتێبی كوردو كوردستان وەرگێڕدراوی محمد قازی، لە لاپەڕەكانی 78و 79 دا هێناویەتی. بۆ زانیاری زیاتر لە كتێبی "كوردەكان" لە نووسینی پرۆفیسۆر مینۆرسكی و وەرگێردراوی نووسەر بڕوانە.

ئەو کێوانە لە حالێك دا دەریاچەی **(وان)**یان لە بەرزایی 1650 میتری هەڵخستوە، لە حاشیەی رۆژهەڵات دا نزمتر لەو دەریاچەی"ورمێ"یان لە بەرزایی 1220 میتر پێك هێناوەو هەروەها لەولاتری رووباری ئاراز لە درێژەی باکووری رۆژهەڵات دا حەوزۆکی گویچە یا گوکچە"یان ئامادە کردوە.

لێرەدا دوو لقی دیاری بەرچاو دەکەون کە قووڵایی باسکراو لە سەرەوە جێدەهێڵن هەر کام بۆ لایەك دەڕۆن:

1ـ لە لای رۆژهەڵات درێژەی بەرزاییەکانی بەشکراو بەسەر دوو دەریاچەی ورمێو وان دا کە بەرەو باشوورو دواتریش بەرەو رۆژهەڵات درێژەیان هەیەو لە زنجیرە کێوەکانی هاوتەریب بۆ باکووری دەشتی خووزستان دەکشێنو لەوێڕا دەچنەوە بۆ لای رۆژهەڵات، لە سنووری **"کێلە شین** = Kela-chin" بەولاوە بە زنجیرە کێوی **"زاگرۆس** = Zagros" بەناوبانگە.

2ـ لقەکەی دی درێژەی زنجیرە چیای **"تورووس** =Tourus"ە کە لە باشووری رۆژئاوای ئەسکەندەروون بەرەو رۆژهەڵات هاتووە تا دەگاتە دەریاچەی وان، پاش ئەوەی دەورێکی بە دەریاچەکەدا لێدا لە نیزیك رووباری **"قوتور** = Kqture" دەگاتە سنووری ئێران، لە راستی دا ئەو زنجیرە کێوانە درێژەی کێوەکانی سووریەن کە لە باشووری رۆژهەڵاتی ئەسکەندەروون، کە بە تایبەتی جیاوازییان دەگەڵ کێوە ئاڵۆزەکانی کوردستانی باکوور هەیەو درێژەی زنجیرە چیاکانی **"ئانتی تورووس** Anti tourus"ن.

ئەو زنجیرە کێوانە لە سی زنجیرەی باکووری، ناوەندیو باشوور، هێندێك هەورازتر لە چیاکانی توروس، لە باکووری کەنداوی ئەسکەندەروون دەست پێدەکاو گەورەترین رووباری ئاسیای رۆژئاوا واتە رووباری **"فورات"**یش هەر لەو زنجیرە کێوانە کە ئاوەکانی دەریای رەشو سەحرای بین النهرینو عێراقیش دابەش دەکا سەرچاوە دەگرێ.

وەك مینۆرسکی دەنووسێو (نیکیتین)یش ئامازەی پێدەکا سەرچاوەی فورات کە لەو شاخانە دایە لە پێشەوە ڕا دووڕووبارە:

www.pertwk.com

یەكیان "**مراد چۆم**"ە كە لە نیزیك چیای ئارارات‌و دۆڵی "**ئالاشكۆرت** = Alachkort"ەوە دەست پێ‌دەكا، ئەوی دیكەیان "**ئاوەڕەش یا قەرەسوو**"ە كە بە دەوروبەری ئەرزەرۆم دا دەڕوا.[1]

بانووی "**بن گۆل**Bn – gol "یش كە لە نێوان ئەو دوو رووبارە هەڵكەوتوە سەرچاوەی رووباری ئارازە. مراد چۆم‌و ئاوەڕەش بەرەو باشوور دەڕۆن‌و ئارازیش بەرەو باكوور دەچێ.

مرادچۆم لە نیزیك "**خەرپووت**Kharput " تێكەڵ بە ئاوەڕەش دەبێتەوەو شەتی فورات پێك دێنن كە پاش بڕینی 2670 كیلۆمیترو گەیشتن بە كێوی توروس، بەرەو رۆژهەڵات دەڕواو دەڕژێتە كەنداوی فارس.

سێ‌زنجیرە كێوی ئانتی تۆروس لە مەڵبەندی ناوەندی‌و رۆژئاوای كوردستانی باكوور دەگەڵ هێندێك كێوی بەتاق كەوتوو و بەرزاییەكانی وەك "**جۆلەمێرگ** Jolamarg"و "**جوودی** Joudi" وا تێكەوە دەپێچرێن‌و گرێ دەخۆن كە ئیتر دۆڵە تەنگ‌و قووڵەكانی نێوانیان هەرپێوە دیار نیە. لێرەدا یەكێك لە لقەكانی توروس دەبێتە دووبەش‌و وەك گیرەیەكی گەورەیان لێ دێ كە بەشی سەرووی دجلەی دەئامێز دەگرێ‌و سەرچاوەكەشی راست ئێرەیە. بەهۆی تەنگ بوونەوەی دەروەكان لە هەموو لایەكەوە وەك تاڤگە بە توندی دێتە خوارو بە وتەی واسیلیی نیكیتین ئەو نێوەی لە دنیای كۆن دا لێیان ناوە پڕ بە پێستێتی.[2]

چیای جوودی لە لای چەپ‌و جۆلەمێرگ لە لای راستی رووباری دجلە هەڵكەوتوون‌و لە سەرەوەتریش درێژی چیای **ئاگری**[3] كە لە ئارارات جیا

---

[1] زۆرجار ئەو ناوچەیە بە "بین گۆل Bin Goal" نێو دەبەن كە بە بڕوای من "نووسەر" راست نیە، چونكو بەین لێرەدا مەعنای نیە، مەگەر وەك توركی ئەستەنبولی لێ بكەین كە دەبێتە بین بە مانای هەزار، ئەو كات دەبێتە هەزار گۆل كە لەو شوێنە شتێكی‌وا بوونی نیە. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی كە ناوچەكە كوردنشینەو لە كوردا "بن Bn" بە مانای ژێر، پای‌و لە نیزیك دا هاتوە كە دەبێتە بن گۆل ، لای گۆل، ژێر گۆل‌و بە لەبەرچاوگرتنی نیزیكی ئەو شوێنە لە دەریاچەی وان هەر بن گۆل راستە.

[2] مەبەست وشەی بابێلی "دیگلاتە" كە نێوی دیجلە موعرەبی وی‌یەو مانای قەراغی بڵێندە كە یۆنانی‌یەكان مانای وی‌یان دەگەڵ تێكرا بە مانای تیر لێ تێك چووە. (كوردو كوردستان ل 82

[3] ئاگری كە هێندێك بە هەڵە پێی دەڵێن "ئاغری" لە زمانی كوردی‌و فارسی كۆن دا بە مانای ئاگرە. مەعلووم نیە بۆچی لە زۆربەی كتێبەكان دا یارییان بە نێوی شاخ‌و چۆمەكان كردوە، بۆ نموونە لە زۆر لە نووسراوەكان دا ناوێكی دیكەیان بەسەردابڕیونز هەر كەسیش تووشی ئەو نووسراوانە بووە زەحمەتی پرسینەوەو چاك كردنی بەخۆی نەداوەو هەروای هێناوە. بۆ نموونە زیاد كردنی وشەی "داغ = كوە" بە زمانی توركی لە ئاخری ناوی كێوەكان، چونكو رێنوێنیی گەڕۆك یا رۆژهەڵاتناسە كە تورك بووە ناوی كێوەكەی ئاوێتەی وشەی داغ

دەبێتەوەو بەرەو باکوور خوشیوە، ئاوێکی زۆر دەڕێژێتە دجلەوەو خێرو بێری بۆ ئەو شەتە پێوەیە. لە هەموو لایەکەوە ئاو دەڕژێتە نێو دجلە کە گرنگترینیان "زێی گەورەو زێی بچووک"ن کە ئاوەکانیان لە دەوروبەری مووسڵ دەگەنە وێ کە بەشی هەرە زۆری ئاوەکەشیان لە ئێران دابین دەبێو پێشکەشی دجلەی دەکەن.

چاوخشاندنەوەیەك بەسەر ئەو شتانەی لەمەڕ کێوەکانی تورووسو ئانتی تورووسو بڵاوبوونەوەی ئەوانو هێندێك شاخی تاکو تەرا کە لەنێو ئەو چوارگۆشە بادامی‌یەی دا کە مینۆرسکی بەخەیاڵ دایناوەو پێشتر باسمان کردوەو "ژاگ دۆمۆرگانی فەرانسەویش"[1] هەر لـێیان دەدوێو هەروەها هێندێك

کردوەو ئەویش نووسیویەتی دوایەش بۆتە بەڵگە. ئەوە گەلێك جار شتی سەیرو جێی پێکەنینی لـێ دەکەوێتەوە، بۆنموونە کێوێك ناوی "برایمە ڕەشان"ە بۆتە برایمە ڕەشان داغی یا "بەردە سوور"یان کردۆتە بەردەسوور داغی یا "پانەسەر"یان کردۆتە پانەسەرداغی. لەوەش سەیرتر وشەی "کەل" بە واتەی ملەیان گۆڕیوەن بۆنموونە "کەلی خان" هەڵکەوتوو لە بەینی بانەو سەقزیان کردۆتە "کەلی‌خان داغی". کەسانێکی وەك "هـ کریستۆف" لە خەریتەی ئاژەڵداریو کشتو کاڵی کوردان دا رووبارەکانی کوردستانی بە "سوو" نووسیوە کە لە تورکی دا مانای ئاو دەداو لە جیاتی رووباری بتلیسو رووباری بۆتان نووسیویەتی "بتلیس سوو ـ بۆتان سوو" و لە کوردی دا شتی وانیە. هەروەها پیتی "ك"یان کردۆتە "ق" چونکو تورکەکان کافەکان دەکەنە قاف. بۆیە زۆر پێویستە نووسەرانو وەرگێڕانی بەڕێز کە ئەو شتانە دەگێڕنەوەو باسی لـێ دەکەن سەرنج بدەنە راستی وشەو نێوەکان.

[1] ژاك دومۆرگان زاناو لێکۆڵەرەوەی شایستەی فەڕانسەوی کە موتاڵاو لێکۆڵینەوەکانی لە بواری هەردناسیو موتاڵای جوغرافیایی لە ئێران دایەو یەکێك لە باشترینی ئەو کەسانەیە کە ئەو کارانەیان کردوە. بە وتەی وەرگێڕی کتێبەکانی مۆرگان بەڕێز دوکتور کازم وەدیعی (لە پەنجا ساڵی رابردوو هەرکەس لەم بوارە دا هەنگاوێکی نابێ بۆ بردنەسەری بایەخی نووسراوەو لێکۆڵینەوەکانی دەستەوداوێنی ژاك دومۆرگان بووە) تەنیا نووسەرانو لێکۆڵەرەوانی ئێرانی نین کە ئەم کارەیان کردبێ بەڵکوو زانایانی رێزداری هاوتای پرۆفیسۆر مینۆرسکیو دواتریش واسیلی نیکیتینو بازیلو ... یش لە لێکۆڵینەوەکانی ئەو زانا پایەبەرزە بە تایبەتی لەمەڕ هەردناسیو چینە ناسیو جوغرافیاوە کەڵکیان وەرگرتوە. بۆ نموونە کێشانی ئەو چوارگۆشە بادامێ فەرزی‌یە کە بۆ دیاریکردنی وەزعی سیاسی هەرێمی کوردستانی باکوور دیاریی کردوە.

ژاك دومۆرگان لەسێزدەی مانگی ژووئەنی ساڵی 1857 لە "هویسیۆن سورکۆسۆسۆن Houisson suur cososon" کە لە ئوستانی "لواروشێر = loiretcher"ی فەڕانسە هەڵکەوتوە هاتۆتە دنیاو وەك دەڵێن لە ساڵی 1924 دا لە فارس کۆچی دوایی کردوە. ئەو عومرێك خەریکی خوێندنو توێژینەوە بووەو لەبەشی کانگاناسی دا لە زانستگەی پاریس خوێندنی باڵای تەواو کردوە. هەر دوای تەواوکردنی دەرسەکەی بۆ لێکۆڵینەوە لە پێش دا چۆتە وڵاتانی ئورووپاییو دوایەش چۆتە مالاکاو چینو ئێرانو تورکیەو میسرو ....

ژاك دومۆرگان لەساڵی1889 بە سەرۆکایەتیی لێژنەیەك بۆ لێکۆڵینەوە لە هەردناسیو موتاڵای جوغرافیایی لە رێگەی کوردستانەوە هاتە ئێرانو تا 1891 خەریکی موتالا بوو کە ئاکامەکەی پێنج کتێبە کە لە نۆ بەرگ دا چاپو بڵاو بۆتەوە. بەرگێکیان لەسەر هەردناسیو دوویان لەسەر جوغرافیانو زۆر پڕبایەخن. لەبەر ئەوەی لەسەر بنەمای کۆکردنەوەی بەڵگەنامانە لەهەر فرۆفیلێك دوورەو هەروەك بۆخۆی دەڵێ: مەبەستی من لە ناساندنی ئاکامی سەفەرەکەم بۆ ئێران ئەوە نیە کە لەمپەرو گرێو دەریاچەی بێ‌ئەژماری ئەو

www.pertwk.com

زنجیرەکێو کە لە چیاکانی وەك ئاگرکو و کاردۆشیو جۆلەمێرگو جوودیو ... دوور کەوتنەوە لەو ناوچەدا گرێ کوێرەیەکیان ساز کردوە کە بوونە قەڵایەکی زۆر قایمو هەر شیاوی نەتەوەی ئازاو شەڕکەرو ماندوویی نەناسی کوردە. ئەگەر ئەو رووبارانە دجلەو فوراتو ئاراز کە وەك رەگی حەیات وان بە وێنەی مشارێکی تیژ ئەو دیوارە ئەستوورو سەر لە ئاسمان سواوەیان نەبڕیباوەو هێندێك دەرەو دۆڵیان تێدا پێك نەهێنابان وڵاتێکی هێندە قایم دەبوو کە کەس نەیدەتوانی نفوزی تێدا بکاو پێیدا بڕوا.

لە نێوەڕاستی ئەو هەرێمە شاخاوییە تێکەڵ پێکەڵە دا کە نزمترین شوێنی زیاتر لە دووهەزار میتر لەتەرازی دەریا بەرزترە، بانوویەك بەنێوی ئەرمەنستان هەڵکەوتووە کە دەریاچەی وانی دەباوەش گرتوە، کە ئەو دەریاچەش خۆی1650 میتر لە تەرازی دەریا بەرزترە. جێگەی سەرنجە کە ئەو فەلاتە گەرچی لەنێوەڕاستی کوردستان جێگیر بووەو تەنیا لەگوندەکانی دەوروبەری دا هێندێك ئەرمەنی دەژین بە ئەرمەنستان نێودێر کراوە.

هەربۆیەشە کە هێندێك کەس لەسەر ئەو بڕوایەن کە کوردو ئەرمەنی لە رۆژگارانی دوور دا بە یەکەوە لەو ئاخە دا ژیاون بەڵام دواتر گۆڕانکاریی سیاسیو کۆمەڵایەتیی وەك (پاکتاوکردنی نەتەوەکانی دیکە لە لایەن عوسمانییەکانەوەو کوشتاری بە کۆمەڵی 1915ی زایینیو هەروەها رووداوی لەگوێن لێك بڵاوبوونی ئیمپراتووری عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهانی دا ئەوانی لێك دابڕیوە.

هەروەك گوتمان لانی کەمی بەرزایی ئەو بانوە کە دەگەڕێتەوە بۆ دەریاچەی وان (1655 میتر) بەڵام بەرزاییەکانی دەوروبەر لە 4000 میتر تێدەپەڕن. هەروەك لووتکەی ئارارات بە بەرزایی 5156 میتر کە لە بەرانبەر ئاخی ئێرانو تورکیەو بین النهرین (عێراق) وەك قەڵایەك دێتە بەرچاو کە لە سەر کێوێك ساز کرابێو بەسەر بەرزیو ویقارو غرووری تەواو لە خاکی دەوروبەر دەڕوانێ.

سەفەرەی خۆم بۆ ئێران باس کەمو لەم پێوەندییەدا بەتەواوی چاوم لەم شتانە پۆشیوەو تەنیا لەو مەسەلە زانستیو دوزینەوانە دەدوێم کە وەدەستم کەوتوون. (وەرگیراو لە سەرەتای بەڕێز دوکتور کازم وەدیعی لەسەر موتاڵای جوغرافیایی).

[1] ئەو سنوورانەی واسیلی نیکیتین بۆ ئەرمەنستانی داناوە زۆر بە زیادەوە دێتە بەرچاو، چونکو لەکتێبی کوردو کوردستان دا خۆی دەنووسێ سنووری باشووری ئەرمەنستان لە فورات ڕا دەست پێدەکاو دوای تێپەڕین لە سێوێراك Sewerakو ماردین دەچێتە جزیرە ابن عمرو سنووری تورکیەو عێراقیش درێژەی ئەو خەتەن. کەچی پانایی ئەو ناوچەیە بە تایبەتی لە رۆژئاوا دا زۆر زیاتر لەوەی کە هەیە نیشان دەدا. ل 84و 85

مابەینی پێدەشتی ئەرمەنستانو زنجیرە کێوی زاگرۆس شوێنێك بە نێوی هەرکی ئورامار Harkiovramar **هەڵکەوتووە** کە لە نەکاو درێژەی ئەو کێوانە دەگۆڕێ کە لە رۆژئاواوە رۆیونو ئەو شوێنە سەختو پڕگرێو دەریاچە پێك دێنێو رێگەیان بەلای باشوور دا لار دەکاتەوە. لەنێو خرو دۆڵەکانی دا زۆر رووباری وەك **"هوومارۆ** = Houmarou"، **"ئۆرامار"**و **"رێبواری شین** = Rebouari-chin"و **"لولا** Lola"[1] و **"شەمزینان"** کە بەناوی جیا ناسراوە، هەروەها رووباری **"لاوێن** = Laven"ی لێ دەکەوێتەوە بەدوای پێوانی رێگەیەکی زۆر لە پێش دا زێو دوایە **"کەلۆێ"**ی پێ دەگوترێو بەرەو دیجلە دەڕوا.

زنجیرە کێوەکانی زاگرۆس[2]

لەو راستە بە دواوە ئێمە باس لەزنجیرە شاخێك دەکەین کە لە دوایین شوێنی رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵاتی ئەو مستە کۆڵەوە دەست پێدەکا کە پێشتر باسمان کردوەو لە سەرەتادا خۆشی هەر لەسەر ئەو حیسابەو دوایە دەبێتە باسکی مستەکۆڵەکە. ئەو زنجیرە دوایین بەشی زنجیرە چیاکانی سنووریو باکووری رۆژئاوای ئێرانو درێژەی کێوەکانی ئاراراتەوە. جیاوازییەکەی لەمە دایە کە کێوەکانی ئێرە لە ئارارات ڕا تا جولەمێرگو راست لە خاڵی بەرانبەری دا واتە **"کێلەشین** = kela-chin"وە دەست پێدەکاو بە رەوتێکی تایبەت لە باکووری رۆژئاواوە بەرەو باشووری رۆژهەڵات رێگەی خۆی درێژە دەداو تا باشووری لوڕستان دەچێ کە لە راستی دا ئاخر نوختەی سروشتی کوردستانی باشوورە.

ئەو شاخانە لەولای لوڕستانەوە بەرەو رۆژهەڵات دەچنە پێشو بە باکووری پارێزگاری فارس دا تێدەپەڕنو لە نێوەڕاستەکانی فارس ڕا وردە وردە وەك

---

[1] رەنگە مەبەستی رووباری لۆلان بێ - وەرگێڕ

[2] لێرە بەردواوە لە بارەی چیاکانی زاگرۆس بە تایبەتی لە بواری هەردناسیو چلۆنایەتی هەڵکەوتنی شاخەکانو ئاوەکانیان لە لێکۆڵینەوەکانی ژاك دومۆرگانی فەڕانسەوی کەڵك وەردەگرین، هەروەك واسیلی نیکیتین لە زانیارییەکانی ئەو بەهرەی وەرگرتوە.

www.pertwk.com

سێبەری سایەی نەقاشی کەم ڕەنگ دەبنەوەو ئەو وەزعەیان نامێنێ. چیاناسانو پسپۆڕانی[1] هەردناس زنجیرە چیای زاگرۆسیان لەچەند بەش دا هێناوەتە بەرباس، ئێمەش وەدوای ژاك دومۆرگان دەكەوینو ئاوایان دەناسێنین:

كێوەكانی ناوچەی موكری

ئەو كێوانە زیاتر لەباشووری دەریاچەی ورمێن یا بە وتەی دومۆرگان لە ڕۆژئاوای پێدەشتی **"قزل ئوزون"**نو لەسەر زنجیرە كێوی دەوروبەری ئێران دێنە ئەژمار. بەرزاییەكانی موكری بە شێوەی سروشتی بە دوو بەشی لێك جیاواز بەش دەكرێن. **1ـ داوێنی باكووری ڕۆژهەڵات** كە دوو ڕووباری گەورەی **"جەغەتوو"**و **"تەتەهوو"**شی تێدایە. **2ـ داوێنی باشووری ڕۆژئاوا** كە ڕووباری **"كەڵوێ** = Kalwe" دەگرێتەوە، بە واتایەكی باشتر سنووری ڕۆژهەڵاتی ناوچەی شاخاوی موكری بەهۆی ڕووباری **"جەغەتوو"** دیاری دەكرێ كە لە كێوەكانی **"تەلخان** Talkhan" لە پارێزگای كوردستان "سنە یا سنندج"و چل چەمە لە هەرە باشووری ناحیەی موكریو سنووری بەینی كوردستان واتە سنەو موكریان ناسراو بە **"خوڕخوڕە"** سەرچاوە دەگرێ.

لە ناوچەی موكری، لە بەینی **"كێلەشین"**[2] و گوزەرەكانی **"ئالان"** چیاكان ڕەوتێكی سەرنج ڕاكێشیان هەیەو دوایین نیشانەی بەرانبەر یەكی كێوەكانی باكووری ڕۆژئاوای ئێرانە كە بەینابەین لێرەو لەوێ، ناوچەی گڕكاناوی ئاراراتو ئەرمەنستانو ناحیەی قات قاتی "سەرپێڵی زەهاو و لوڕستان دەبینرێ. لێژی ئەو كێوانە بەرەو ڕۆژئاوا واتە بین النهرین زۆرە، بە شێوەیەك كە **"هەولێر"** هەر 430 میتر لە دەریا بەرزترە، كەچی بەرەو ڕۆژهەڵات[3] "ئێران" لە هەزاریش بەرزترەو لە زۆرجێ دەگاتە سێهەزار میتریش:

[1] مینورسكی بڕوای وایە كە "زاگرۆس" وشەیەكی یونانییەو خەڵكی ناوچەكە ئاگایان لە ریشەی ئەم نێوە نیە.

[2] كێلەشین نێوی ئەو ملەیە كە لە ڕۆژئاوای شاری شنۆو لە سنووری ئێرانو عێراقە. ئەو نێوە لەو كێلە وەرگیراوە كەرەنگی سەوزەو مەعدەنەكەشی لە دەوروبەری دۆزراوەتەوە. لەسەر ئەو كێلە نووسراوەیەك هەڵكەندراوە كە هی زەمانی "نایرییەكانو ئوراتورەكان"ەو دەگەڕێتەوە بۆ چەند هەزار ساڵ لەمەوبەر. بەڵام چونكو بەردەكە وەك كێلی قەبر لە عەرز گیراوەو سەوزیشە بە كێلەشین ناسراوە.

[3] جوغرافیای ڕۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومۆرگان، وەرگێڕانی دوكتور كازم وەدیعی، ل 6

1- کێوە ڕەش
2- کێوە سپی
3- کانیە قوولان (ژاك دومۆرگان ئەو کێوەی بە "پرکانی" نووسیوە)
4- ئالاوە
5- حاجی برایم
6- قەندیل
7- ساوا
8- وەزنێ
9- باژر
10- کونەماڵ

لە ڕۆژهەڵاتی ئەو کێوانە هێندێك کێوی دیکە هەن کە هەر تایبەتمەندیی کێوەکانی ڕۆژئاوایان هەیە، بەڵام کێوەکانی لای ڕۆژئاوا داوێنیان ناهەموارو لێژو تێکەڵ پێکەڵە، کەچی کێوەکانی لای ڕۆژهەڵات لە خوارەوە نەوی‌و هەموارو بڵاو دەبن کە گرینگترینیان ئەوانەن:

1- یەعقوب ئاوا
2- برایمە ڕەشان
3- شوان بڕان
4- پانەسەر
5- کێوە ڕەنگ
6- کەلی خان
7- بەردەسوور (دومۆرگان‌و هی‌تریش وەك نیکیتین ئەو کێوەیان بە ناوی "بەردەسیر" نووسیوە.

ئەو کێوانە لە روانگەی هەردناسی‌یەوە زۆر ئالۆزن‌و ئاشکەوتی سەیریان تێدایە[1] وەك ئەشکەوتی **"کەرەفتوو** Karaftou" و **"کونە کۆترو کونەماڵان"** و ئەشکەوتی **هۆرتە کەندو** ... .

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەو ئەشکەوتانە بڕوانە کتێبی (ناحیە شناسی کوردستان موکری) کە لە لایەن نووسەری ئەو کتێبە بە نێوی "بررسی مسائل اقتصادی و طبیعی و انسانی کردستان مکری" نووسراوە.

www.pertwk.com

كێوەكانی كوردستان (سنه = سنندج)[1]

ئەو كۆشاخە لە باشووری كێوەكانی موكری هەڵكەوتوونو دەستپێكی "**ستراتیگرافیك** Stra Tigrafique" یا چلۆنایەتی كەوتنە سەریەكی توێژەكانی زەوی لە رۆژئاوای ئێرانن بەشێوەیەك كە تەواوی كێوەكان لە باكووری رۆژئاوا ڕا بەرەو رۆژهەلات درێژبوونەوە. چیای "چل چەمە" دوایین حەدی باكووری هەڵكەوتی نالەباری پێشووە.

لەم بەشەدا كێوەكانی "**گرمینیان**"، "**دانی قاشان**"و **ئەشكانو كێلەسەر** = Kelasar"و ... زۆر رێكو بەرانبەری یەكنو پێكەوە بەرەو پێش چوون. كێوەكانی ئەوبەری سنووریش "**كێوی عەلی**"، "**قەرەداغ**"، "**سگرمە**"و **ئەزمیر**" كە لە خاكی عێراق داو لەنێوان كەركووكو سولەیمانین هەر بەوشێوەن. تەنیا لە شوێنێك بەهۆی رووباری "**سیروان یا دیالە**" لێك جیا دەبنەوە. خوارتر لەوانەش زنجیرە شاخەكانی "**هەورامانات**" هەن كەخاڵی سەرەكی سنووری ئێرانو عێراقە. لە نێوان هێندێك لەو كێوو رووبارانە كە لە باشووری رۆژئاوا بەرەو باكوور كشاون، كەمێك خوارتر لە ناوچەیەك بە نێوی "**كۆچیان**"و "**قەراتوور**" كێوەكان نزم دەبنەوەو لە بەرزایی 2400 میتری دەبنە پێدەشتی زۆر پانو بەرین.

كێوەكانی زاگرۆس لە مەڵبەندی كرماشان

شاخەكانی كرماشان دوای كێوەكانی سنە دەست پێدەكەنو هەمووشیان بەرزو رێكن. لە چیا بەرزەكانی ئەو ناوە دەتوانین "**لاكانی** Lakani"، "**كانی كەناری**"، "**كێوی پەڕاو** = Kewi-Parow"[2]، "**كێوی هولانە یا هێلانە** = Kewi-Hellane"، "**كێلە كێو** = Kela-kew"، "**كێوی پەڕۆ سوور** =

[1] شاری سنە كورتەی "سنەدژ"ە بە هەڵە دەڵێن سنندج.

[2] لەبەر ئەوەی لەم كێوەدا جگە لە گڵكۆی ناسراوی بێستوون چەند گڵكۆی جیڕیزی دیكەشی تێدا هەڵكەوتووەو لە كوردستان رەسمە بۆ گەیشتن بە مراد دەچنە سەر گڵكۆی پیاوچاكانو پارچەی لێ گرێ دەدەنو بە ڕواڵەت ئەگەر مراد حاسڵ بوو گرێكە دەكرێتەوە، وێدەچێ هەربۆیە ئەونێوەیان لێ نابێ.

"Paro- sour" کە لە هێندێك کتێب دا "**پۆرقرمز** = Por Ghermez" نووسراوە نێو بەرین.[1]

بە دوای ئەو کێوانە دا "**دۆڵ ئاهوو** = Dol ahou"کە زیاتر بە "**دالاهۆ**" ناسراوە، هەروەها "**بەهلوول** = Bahloull" درێژەیان هەیە، ئەوە سەیرە کە نێوی "زاگرۆس"یان لەسەر ئەم دوو کێوە (**دالاهۆو بەهلوول**" داناوەو هەموو زنجیرە کێوەکانی رۆژئاوای ئێرانو رۆژهەلاتی عێراق نێوی خۆیان لەم دوو زنجیرە شاخە وەرگرتوە.

لە ناوچەی سنووریی نێوان ئێرانو عێراق، هێندێك چیای نزمتر وەك "**کیالوو** Kialou"و "**نێواکۆلی** = Neva koli"و "**سونبولە**"و "**شاکێو**"یش هەن بەلام دالاهۆ بەرزترین چیای مەلبەندی کرماشانەو لووتکەکەی هەموو کات بەفری پێوەیە.

زەختی لەبارو رێك بۆ سەر توێژەکانی ناوەوەی ئەم مەلبەندە بۆتە هۆی ئەوە کە کێوەکانی کرماشان سەرەڕای رێكوپێکیان لە یەکتریش دوور کەونەوەو لە ئاکام دا دۆلی زۆر بەرینو پرپیت پێك بێنن کە بە ئاوی رووبارەکانی"**گاماسب**"و "**قەرەسوو**" پاراو دەبن. دەشتی کرماشان یەکێك لەو دەشتانەیە کە لە بەرزایی 1470 میتری دا جێگەی گرتوەو زۆر پرپیتو بەرەکەتە. درێژایی ئەم دەشتە پەنجاو پانایییەکەی بیست کیلۆمیترە، هەروەها دەشتی ماهیدەشت" کە کەوتۆتە بەرانبەری کرماشان زیاتر لە سەت کیلۆمیتر درێژە، بەلام لەبەر ئەوەی بەهۆی کێوەکانەوە تەنگی پێهەلچنراوە زیاتر لە 12 کیلۆمیتر پانایی نیە.

بەراییەکانی لوڕستان

لوڕستان لە روانگەی سروشتەوە دوو بەشە: یەکیان لوڕستانی باکوورە کە لە باشووری دۆلی سەرووی کاروون کۆتایی دێ، ئەوی دیکەیان لوڕستانی باشوورە کە کێوەکانی قەراغ لیوارەکانی کەنداوی فارس دەگرێتەوە. بەشی یەکەم لە

[1] وە ك واسیلی نیکیتین لە کوردو کوردستان ل 96 دا هێناویەتی.

www.pertwk.com

باکووری رۆژئاواو باشووری رۆژئاوا تا خڕی رووباری "**کەرخە**" دەچێو لە باکووری رۆژهەلاتیش دەگاتە ئەو کێوانەی کە دەوری مەلایرو بروجەردیان گرتوە، لە باکووری رۆژهەلاتیش بە دۆڵی سەرووی رووباری "**کاروون**" دەگاو لە باشووریش لە دەشتی خووزستان لە مەڵبەندی شووش کۆتایی دێ. رووباری کەرخە کە "**سیمرە**"شی پێدەڵێن رووباری سنووری "**پشتکوە**"ە و زنجیرە کێوەکانی لوڕستان بە شێوەی بەرانبەری یەکتر هەڵکەوتوونو دەرەو دۆڵی زۆر قووڵیان لەنێوان دایە.

گرینگترین زنجیرە کێوی لوڕستانی باکوور کێوێکە بە نێوی "**ئیشترانکوە**" کە لە بێستوون تا رووباری کاروون واتە لە باکووری رۆژئاوا بەرەو باشووری رۆژهەلات دەڕواو لووتکە زەقەکانی بریتین لە "**چل نابالغان**" بە بەرزی 4500 میتر، "**پوونە کێو**"، "**کێوە گرێ**" کە ملەکانیان سێهەزار میترە، "**پاشابز**"و "**کێوە دریو** Kewa driw"و زنجیرە کێوی "**قلیان**". کێوی قلیان لە دالاهۆی سنووری بەینی سنەو کرماشان دەست پێدەکاو درێژ دەبێتەوە. لوتکەکانی زۆر بەرزن کە ناوی چەند لوتکەیان بریتین لە "**سیکێو** Si kew"، "**کێوەسپی**"، "**یافتە**"، "**سەگوەند**"و "**چاڵ میران** Chalmiran". دیارە لە نێوان ئەو دوو زنجیرە کێوەی باسمان کرد هێندێك کێوپارەی دیکەش جێگیرن.

گەلۆ هەروەك ئاماژەمان پێکرد لەم دوو زنجیرە کێوەی "دالاهۆ = دۆڵیئاهو"و "بەهلوول بەدەر هیچ کێوێکی دیکە نێوی زاگرۆسی لەسەر نیە، بەلام تەواوی چیاکانی چوار هەرێمی کوردستان (رۆژئاوای ئێرانو رۆژهەلاتی عێراق) نێوی خۆیان لەو وەرگرتوەو بە زنجیرە کێوی زاگرۆس ناسراون. هەتا ئێستا دەرنەکەوتووە ئەو نێو دانانە لە کویوە هاتوە بەلام ئەوەی مسۆگەرە زاگرۆس هەر لەسەرەتای مێژووەوەو پێش ئەو کاتیش نیشتمانی کوردان بووە.

ئاوو رووبارەکانی کوردستان

رووباری فورات

گەورەترین رووباری ئاسیای رۆژئاوا واتە رووباری "فورات" سەرچاوەکانی لە زنجیرە کێوی "توررووس"ە کە لە سەرەتادا دوو بەشە، یەکیان "**مراد چەم**" کە

لە دەوروبەری کێوەکانی ئاراراتو دۆڵی "**ئەلەشکۆرت** = Alalshkort" گیانی وەبەر دێو ئەوی دیکەیان رووباری ئاوەڕەش یا "**قەرەسوو**"یە کە بە دەوروبەری ئەرزەرۆم دا دەڕواو لەنێزیك "**خەرپووت** = Kharput" هەر دوو چۆمم دەگەنە یەكو رووباری گەورەی **فورات** پێك دێنن کە درێژاییيەکەی 2165 کیلۆمیترە.[1]

تاسیتۆس Tasitus و پلینی Pliny لە نووسەرانی دنیای کۆن رووباری فوراتیان بە "**ئارسینیاس فلومێن** Arsanias Fluman" ناو بردوە. "ابن سەرابیون"یش لە سەدەی چوارەمی کۆچی دا بە "**ئارناس**" ناوی هێناوەو "یاقووت حەمەوی"یش لە سەدەی حەوتی کۆچی هەروای نێو بردوە، بەڵام عوسمانیيەکان "مرادسوو"ی پێدەڵێن. ئەو رووبارە لە "ترۆن" کە رۆمیيەکان "تارۆنیتیس = Taronitis"یان پێگوتوە سەرچاوەی سەرەکی لە ئەرزەرۆمەوەیە.[2]

مۆرگانو هێندێك کەسی تر درێژایی رووباری فوراتیان 2670 کیلۆمیتر نووسیوە. ئەو رووبارە کە بە شێوەیەکی بەربڵاو سێوڵاتی (تورکیە، عێراقو سووریە) پاراو دەکا، کاتێك کۆ دەبێتەوە خۆ لە قەدی کێوەکانی تورووس دەداو لەوێڕا بەرەو رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵات دەکشێو بۆ لای کەنداوی فارس دەچێو لە نیزیك کەنداو دەگەڵ دوو رووباری دیجلەو کاروون تێکەڵ دەبێو شەتی گەورەی ناسراو بە "**شط العرب**" یا ئەروەندروود بە واتەی "رووباری ئەروەند" پێك دێنن. "لسترنج" دەنووسێ: عەرەبەکان شەتی فوراتیان کە "**ئۆفێراتس** Euphrates" بووە بە "**الفرات**" نێودێر کردوە.[3]

رووباری دیجلە

---

[1] فەرهەنگی مێژوو و جوغرافیای عەمید ل 634

[2] ئەوە نابێ وابێ، چونکو لە سەرەوەتر سەرچاوەکەی کێوی تورووس گوتراوەو هەر لەوێ دا دەڵێ رووباری قەرەسوو بە نێزیك ئەرەزرۆم دا تێدەپەڕێ. کەوابوو سەرچاوەکەی زۆر لە سەرەوەتری ئەرزەرۆمە. و

[3] جوغرافیای مێژوویی وڵاتانی ژێر فەرمانی خەلافەتی رۆژهەڵات لە نووسنی لسترنجو وەرگێڕانی عیرفان

www.pertwk.com

سەرچاوەی ئەو چۆمە راست لەو شوێنەیە كە كێوەكانی تورووس تێك دەهاڵێن‌و گرێ كوێرەیەك پێك دێنن، هەر لە سەرەتاوە ئاوی چاوگەكان لەبەر تەنگەبەر بوونەوەی ئەو خڕانەی ئاوەكەیان پێدا دەڕوا لە هەموو لایەكەوە وەك ئاوهەڵدێر زۆر بە تیژی تێدەپەڕن‌و بە وتەی هێندێك لە نووسەران ئەو نێوە كۆنەی قەدیم لێیان نابوو بیردەخاتەوە.[1] كێوەكانی جۆلەمێرگ‌و جوودی‌و ئاگری لە هەموو لایەكەوە ئاوەكانیان بۆ دیجلە بەڕێ دەكەن كە گەورەترینیان دوو زێیەكان واتە زێی گەورەو چووكن كە وەك پێشتر باس كرا لە نیزیك مووسڵ بە یەك دەگەن‌و تێكەڵ دەبنەوە. دیارە ئەو دوو زێیە بەشێكی بەرچاو لە ئاوەكەیان لە دیوی ئێران وەردەگرن‌و تێكەڵ بە دیجلەی دەكەن. جگە لەوانە زۆر رووباری دیكەش بە ئاوی زۆرەوە دەچنە ناو دیجلە. لەوانە دەتوانین رووباری "هۆمارو Houmaro**"و "رێبواری شین"و "لولا"و "لاوێن** Laven**"نێو بەرین كە لاوێن دوای تێپەر بوون لەم شوێنە كەناوی دەبێتە كەلۆێ[2] و دوای ئەوەی لە كێوەكانی زاگرۆس لە سنووری ئێران‌و عێراق تێپەڕی بەنێوی زێی بچووك ناسراوەز سەرچاوەی لاوێن چیایەكی بەرزە بە نێوی "مەیدان" لە رۆژئاوای مهاباد كە** 2140 **میتر بڵیندە. نێوی ئەو رووبارە لە سەرەتای نیزیك سەرچاوەكەی "كەل بن =** Kel Bn**"[3]و دوایە بە نێوی "والمانە = ئالمانە" دەناسرێ. دوایە بە كەلۆێ‌و دواتریش بە زێ ناسراوە.[4]**

---

[1] مەبەست وشەی فارسی "تیگرا = Tigra"یە كە بە مانای تیرەو لەسەردەمی كۆنیش دا بابلی‌یەكان "دیگلەت = Diglat"یان پێ گوتووە كە دیجلە عەرەبر كراوەكەیەتی‌و ئەو وشەیە بە مانای "قەراخی بەرز"ە. وادێتە بەرچاو كەیۆنانی‌یەكان دوو وشەی دیگلەت‌و تیگرایان لێ گۆڕابێ. (واسیلی نیكیتین، كوردو كوردستان ل 82)

[2] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومۆرگان، لاپەڕی 5، رووباری "كەلۆێ" لە بەرزاییی‌یەكی هەزار میتری ڕا بە خڕێكی زۆر لێژ دا بەرەو سەردەشت دەڕواو لە لای چەپ زۆر رووباری وەك "پەسوێ"و ماین Maynو ... هەروەها لە لای راست ڕا رووباری بانەی دێتە نێوو دوای تێپەڕین بە ناوچەی ئالان‌و كێوە سەربەرزەكانی باشووری هەولێر دەرژێتە دیجلەوە.

[3] كەل بن Kel Bn دروست نیە. دەبێ لك بن بێ چونكو لەخوارەوەی مەیدان گوندێك بە نێوی لك بن مەوجوودە. جگە لە ئاوی مەیدان، ئاوی سەرشاخان‌و قەڵاتی شای، ئاوی گەدەو سپی‌سەنگ‌و مەیدان ئەستەریش هەموو دەچنەوە دە لاوێن‌و دە زێیە. و

[4] پێویستە خوێنەری بەڕێز بزانێ كە ئەو چۆمە لە ناوچەكانی لاجان‌و پیران كە ئەم بەرو ئەوبەری چۆمن بە لاوێن ناسراوە. كە گەیشتە سەرەتای ناوچەی مەنگوڕایەتی‌و لەوێ رووباری بادیناوێشی تێكەڵ دەبێتەوە تا دەگاتە نیزیك رەبەت كە رۆژئاوای سوێسنایەتی‌و رۆژهەڵاتی گەورەو كەسەر بە سەردەشتن هەر بە زی دەناسرێ‌و لەوێڕا تا لە سنوور تێدەپەڕێ واتە لە سەرەتای ناوچەكانی سەر بە سەردەشت دەبێتە كەلۆێ‌و دواتر لە خاكی كوردستانی عێراق دا دەبێتەوە زێ. لە نێوان قەڵادزێ‌و دوكان دا سەدێكی گەورەی لەبەر هەڵبەستراوەو سەررێژەكەی دەچێتەوە دیجلە.

لسترنج هەروەها دەڵێ نێوی یەکەمی دیجلە **"تایگر = تیگیرس** Tigers" بووە کە عەرەبەکان کردوویانەتە دیجلەو لە تەوراتیش دا هەر دیجلە نووسراوە.

دوو ڕووباری دیجلەو فورات لە بەغداوە مەودای 250 کیلۆمیتر دەبڕنو لە شوێنێك بە نێوی "قرنە" دەگەنە یەكو لە تێرێژێك دا كە 100 کیلۆمیتر دەبێو بە شط الحی و ڕووباری مار ناسراوە تێكەڵ بە كەنداوی فارس دەبێ. تا ئەو شوێنە زۆر ئاوی دیکەشیان پێدەگا کەبەنێو ناوچە پڕ ڕەڵمو زەلکاوەکان دا کە بە هوور ناسراون بڵاو دەبنەوە. بە وتەی لسترنج شوێنی پێداچوونی ئەم ڕووبارە لە سەردەمی ساسانیەکانەوە تا ئێرە فەرقێکی ئەوتۆی نەکردوەو ئاوەڕۆکەی کە "بطائح"ی پێدەڵێن لە زەمانی قوبادی ساسانی باوکی نەوشیروان دا ساز کراوە.[1][2][3]

ڕووباری جەغەتوو = زێڕینە چۆم

ئەو ڕووبارە لە کێوەکانی **"تەلخان** Talkhan" لە پارێزگای کوردستان (سنە)و چیاکانی **"چل چەمە"** لە کۆتایی باشووری مەڵبەندی موکری سەرچاوە دەگرێ کە لە سەرەتادا بە **"خوڕخوڕە"** نێودێر کراوە. دوای ئەوەی ئاوەکانی **"کورە چۆم** Qora-chom"و **"سارووق"**و هەروەها **"ڕووباری سەقز"** کە لە چیاکانی **"بەردەسوورە"** سەرچاوە دەگرێو دوای کۆبوونەوەی ئاوێکی زۆر دڕژێتە ناو دەریاچەی ورمێ.

ڕووباری تەتەهوو یا "تاتائاو = Tata Aw" زێوینە چۆم[4]

ئەو ڕووبارى کە ڕەنگە نێوی دووهەمی ڕاست تر بێ، دوای جەغەتوو لە هەموو ئەو ڕووبارانەی دەڕژێنە دەریاچەی ورمێ پڕئاوترە. سەرچاوەی ئەم

---

[1] جوغرافیای میژوویی هەرێمی خەلافەتی ڕۆژهەڵات، نووسینی لسترنج، وەرگێڕانی عرفان، ل 28.

[2] بلاذری، میژووی بلاذری ل 262.

[3] معجم البلدان، یاقووت حەمەوی، بەرگی 1، ل 669.

[4] لە جوغرافیای ئێران دا هەروەك بۆ جەغەتوو زێرینە ڕوود گوتراوە بۆ تەتەهوش سیمینە ڕوود هاتوە کە بە واتای زێڕینو زێوینن. و

www.pertwk.com

رووبارە دۆڵێكی قووڵە كە لەنێوان "**بەردەسوور**"و "**كێوی كرتەك** Kewi Kertak" هەڵكەوتوە. دوای ئەوەی ئاوی "**چۆم خالۆ**"ی لە لای راستو هێندێك ئاوی سەرچاوە ساردەكانی تێڕژا دەچێتە ناو دەریاچەی ورمێ. ئاوی دوو رووباری جەغەتوو و تەتەهوو لەبەر ئەوەی بە شۆرەكات دا تێناپەڕن شیرینە.

رووباری قزل ئۆزان = سپیە چۆم

ئەم رووبارە كە درێژترین رووباری ئێرانە لە ناوچە شاخاوی‌یەكانی سنە سەرچاوە دەگرێو، لە تێكەڵ بوونی چوار رووباری "**ساراڵ** Saral"، "**هۆبەتوو** Hobatou" لە لایەكو "**خوڕخوڕە**"و "**قەرەتۆرە**" لە لایەكی‌ترەوە پێك دێ كە دوای پێوانی مەودایەك "**لەیلاچۆم**"یشی لێ زیاد دەبێ كە سەرچاوەكەی لە كێوەكانی "**پەنجەعەلی**" لە رۆژهەلاتی سنەیە. قزل ئۆزەن پاش ئەوەی ناوچە گەلێكی بەرفرەوان لە كوردستانو موكریانو گەڕووس ئاوەدێری دەكا بەرەو باكوورو باكووری رۆژهەلات دەچێو دوای چوونە خوار بە نێوان كێوەكانی "ئەلبورز" لە "مەنجیل" ڕا دەچێ بۆ گەیلانو لەوێ دەڕژێتە ناو دەریای خەزەر[1] = كاسپین یا مازەندەرانەوە.

رووباری دیالە یا سیروان

رووباری سیروان كە لە هێندێك شوێن "**گاوەر یا گاوەرۆ**"[2]شی پێ دەڵێن لە چیای "**شریش خان = شریشكان**"[3] كە لە نیزیك ملەی ئەسەد ئاوا هەڵكەوتوو لە

---

[1]ئەو دەریایە كە لە راستی دا گەورەترین دەریاچەی دنیایەو هەر بۆیە نێوی دەریایان لەسەر داناوە بە بەحری خەزەر، قەزوینو مازوندەران نێوبراوە كە لەم چەند ساڵەی دوایی دا لەبەر ئەوە كانگای نەوتی تێدا دۆزرایەوەو زۆریش لەوە زیاترە كە پێشتر لە بادكووبەی پایتەختی ئازەربایجان هەڵدێنجرا گرینگی‌یەكی زیاتری پەیدا كردوەو كێشەی زۆری لەسەرە.

[2]گا لە زمانی كوردی دا بە مانای "گاو"ی فارسی‌یەو، "وەر war"بە مانای كورتەی لەوەڕان هاتوە، لەبەر ئەوەی ئەم چۆمە لە پەروەردە كردنی ئاژەڵو گاو گۆل لە ناوچە دا گرینگی تایبەتیی هەبووە پێیان گوتووە "گاوەر Gawar".
بە بڕوای من تەعبیرەكە لاوازە. گا لە كوردی دا بە مانای "گەورە"ش هاتوەن لەبەر ئەوەی ئاوەكە زۆر بووە پێیان گوتووە "گارود" بە واتای رووباری گەورە، دوایە فارسەكان (و)یان لێ زیاد كردوەو بۆتە "گاورود".

[3]بە باوەڕی نووسەر ئەو وشە دەبێ "شۆڕش خان" بێ كە لە فارسیش دا هەر ئەو مانایەی هەیەو لە كوردی دا ئەونێوە هی كوردانە.

رۆژئاوای كێوی ئەلوەند سەرچاوە دەگرێ دوای بڕینی ڕێگایەكی پڕپێچو تەنگ لە رۆژهەڵاتەوە بەرەو رۆژئاوا بە نێوان چیاكانی بەرانبەر بە یەكی سنەو كرماشان وەك **"شالو"**و **"كێلەسەر"** دەخوشێو دەگاتە سنووری عێراق،[1] دوایە بەرەو باشووری عێراق دادەگەڕێو تێكەڵ بە رووباری دیجلە دەبێ. (مۆرگان دەنووسێ تێكەڵی فورات دەبێ)

لەو ڕێگە درێژەدا كە زۆر رووباریتر وەك **"سنە چۆم یا میابۆروان** MiaBowrwan"، **"هەورامان"**، **رەزئاو"**، **"شاهریز"** كە لە توركیە ڕا دێو لە ئاخری داو **"ئاریەل چەم"** كەئەویش بە نۆبەی خۆی هێندێك لقی وەك **"لەهلە، زمقان"**و **"زرشك"**ی هەیە، هەروەها چەندی تری لە گوێن **هۆرین، حەلوان، ئاوی ئەلوەند** كە لە گەرارو داروجان سەرچاوە دەگرن ئەڕژێنە ئەم رووباری سیروان یا دیالەوە.

رووباری گاماسب

سەرچاوەی ئەم رووبارە كێوەكانی "دۆڵ ئاهو = دالاهۆ"یە كە بەدوای چوونە خوار بە ئەسەدئابادو نەهاوەند دا، لە بەرزاییەكانی "كەنگاوەر" دەبێتە رووبارێكی گەورەو پاش تێپەڕین لە ملە وشتریەكانی قووڵی كێوەكانی **"دیهلاكانی"**و داوێنی تاشە بەردەكانی بێستوون رووباری **"دیناوەر"**یشی تێدەڕژێو دەگاتە جێگایەك كە ئاوی **"قەرەسوو"**ش دەكێشێتە نێوخۆیو دەبێتە رووبارێكی پڕئاوو بەرین. ئەو چۆمە كاتێك دەگاتە **"گلەتەنگ"** ئەوەندەی دیمەنی جوان لێ دەخولقێ كە هەردەم دەگەڵ تابلۆی جوانو جوانتری سروشت بەرەوڕووین. تا دەگاتە **"شیروان شار"** زۆر رووباری دیكەی وەك **تۆئارۆ** = Toaro، **مەلا رووتە، هەلیلان، بالاوارۆ، ئاوكەرند، زەهاو** و **"هەڵوان"**ی تێكەڵ دەبێ. ئەو رووبارە كە لە "تەنگی چارمن" رەت بوو پێی ئەوترێ **"سیمرە"**. كاتێك گەیشتە شوێنێك بە ناوی **"پای پل یا پای پرد"** نێوی

---

[1] لە بەینی دەربەندیخانو هەڵەبجە، لە بەشێك لە دەشتی شارەزوور دا سەدێكی گەورەیان لێ هەڵبەستبوو كە جگە لە فایدەی بۆ كشتو كاڵ بەشێكی زۆر لە كارەبای عێراقیش دابین دەكا.

www.pertwk.com

"**كەرخە**"ی وەخۆ دەگرێو بە دەشتە بەرزەی شووش دا كە هەر ئەو چۆمەی خۆی دروستی كردوە دەڕوا تا دەگاتە رووباری كاروون.

رووبار دز یا دزفوول

ئەم رووبارە لە دوو لق پێك هاتوە یەكیان دەگەڵ بروجەردو عەلیئاواو ئەوی دیكەیان لە ناحیەی "چاپلاق" لە دەوروبەری گۆڵپایەگان دەگەنە لوڕستانو لە ناوچەی بەختیاری ئەو دوو لقە یەك دەگرنەوەو لەم شوێنە ناوی دەبێتە "چۆل قادی = چۆم قادر". هێندێك ناوی تری وەك "**دەریاچەی قەهر**"و "**ئاوزازا**"شی دەچێتە پاڵ. لێرەدا هێندێك تاڤگەی زۆر جوانی لێ پێك دێ كە شوێنەكە بە "تۆپ قازاق یا كونە جند" ناسراوە، پاشان بە ئوشترانكۆ دا دەڕواو دەگاتە دەشتی خووزستان.[1]

دەریاكانو دەریاچەكان (دەریاچەكانی) كوردستان

بەو خەریتەو ئامال نەخشەیەی كە لە كوردستانی ئەوڕۆ كێشراوە، كوردستان بە باریكایەكی كەم مەودا دا لە رێگەی ئەرمەنستانو باكووری رۆژهەڵاتی توركیە بە بەحری رەشو لە لای باكووری رۆژئاواوە لە رێگەی كەنداوی ئەسكەندەروون دەگەڵ دەریای مەدیتەرانەو، بەم شێوەیە بە دەریای ئازادەوە پەیوەستە. ئێمە بەهۆی ئەوەی زانیاریەكەمان زۆر تەواو نیەو جارێ ئەو مەسەلە لایەنی راستەقینە حقووقی بۆ كوردستان تێدا بەدی ناكرێ باسی لێوە ناكەین بەڵام لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی قەومی بەسەر دەریاچەی وان دا بە تەواویو بەسەر دەریاچەی ورمێ دا بە هاوبەشی دەگەڵ ئازەربایجان هەیەتی لێ دوانی بایەخی خۆی هەیەو بەسوودە.

دەریاچەی ورمێ

[1] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران ل 177

ئەو دەریاچە کە درێژایی‌یەکەی 140 کیلۆمیترەو لە باکوور ڕا بەرەو باشوور ڕۆیوەو نێونجی پانایەکەشی 39 کیلۆمیترەو پانایی گشتی دەگاتە 5000 کیلۆمیتری چوارگۆشە، لە نیزیك باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان‌و ڕۆژئاوای ئازەربایجان جێگیرە. لە شاری میاندوئاوەوە قەراخی باشووری کوردستان (باکووری شاری مهاباد) تا 48 کیلۆمیتری باکوور بەرەو ورمێ واتە تا بەندەری "حەیدەر ئاوا" کوردنشینە. لە کیلۆمیتری 48 بە دواوە لە نەوارێکی باریکی قەراخەکانی ڕۆژئاوا لە سەر ئازەربایجانی ڕۆژئاوایە باکوورو ڕۆژهەڵاتی دەریاچەکەش لە حەریمی ئازەربایجانی ڕۆژهەڵات دایە.

ئەو دەریاچە لە سەرەتا ڕا نێوی جۆراوجۆری هەبووە. جگە لەو ناوانەی وەك (دەریاچەی ورمێ کە بەنێوی شاری ورمێ) کراوەو دەریاچەی شاهی کە بەنێوی دوورگە هەرە گەورەکەی ناودەریاچەکە کراوە، هەر نەتەوەیەکیش بۆخۆی نێوێکی لێ ناوە. ئاشووری‌یەکان‌و نایریەکان پێیان گوتوە "**چیچێست** = Chichest" کە لە کتێبی ئەوێستاش دا وای نێو هاتوەو، بە مانای درەوشاوەو داگیرساو هاتوە. هێندێك کەسی وەك "**ئیسترابون**" جوغرافی‌زانی گەورەی سەدەی یەکەمی زایینی[1] پێیان گوتووە "**سپوت یا ئیسپوتا** Spouta. ئوستادپور داود لەسەر ئەو بڕوایەیە کە ئەم وشەیە دەبێ "**کپوت یا کپوتا**" بێ، چونکو پیتی سین لە ئەلفو بێی یۆنانی دا وەك کاف وایە، وێدەچێ لە بەینی ئەو دوو پیتە دا بەهەڵە چووبن.[2] جێگەی سەرنجە کە لە کتێبە قەدیمی‌یەکانیش دا ئەو دەریاچەیان بە نێوی "کەبووتان‌و کەبوودان"([3])([4])([5]) نووسیوە.

ئەرمەنی‌یەکانیش بەم دەریاچە دەڵێن "**کپۆئیت زو** = Kapuitzou". مستەوفی نووسیویەتی دەریای[6] "**طروج**" کەبەنێوی شەهری "گسوج"ەوە دەبوو بنووسێ دەریاچەی "گسوج".

---

[1] مێژووی کۆنی ئێران، استرابون ل 237

[2] یسنا، بەرگی دووهەم ل 144 نووسراوی مامۆستا پورداود

[3] حدود العالم ل 14

[4] سەفەرنامەی ابن حوقەل ل 58

[5] مروج الذهب بەرگی یەکەم ل 43 نووسراوی مسعودی

[6] نزهة القلوب لاپەڕەکانی 223ن 224

www.pertwk.com

ئاغای رەحیم رەئیس نیا لە قەولی "**مسعودی**"یەوە دەڵێ کە ناوبراو "**دەریای سوێر**"یشی پێ گوتوە.[1] جگە لەو ناوانە "**بحيرة الشراة**"[2] و "**بحيرة تلا**"[3] شی پێگوتراوە. گەرچی هەر کام بۆ دانانی ئەو نێوانە دەلیلی خۆیان هەیە، بەڵام نێوی "**چیچێست**" ئیعتباری زیاتری لەسەرەو لە ئاسەواری پەهلەویش وەك "**بوندی هیشۆن**"یش دا هەر بەم نێوە هاتوە.[4]

لە نێوەراستی ئەو دەریاچە دا زیاتر لە حەفتاو پێنج دورگە هەیە کە زۆربەیان بچووکن. گەورەتر لە هەموویان "**شاهی = ئیسلامی**"یە. لەو دورگەیە هەشت گوند هەیە کە دانیشتوانی کەمیان لێ دەژی. ئەو دورگانە بە تایبەتی "شاهی = ئیسلامی" لە سەردمەکانی پێشوو داو بە تایبەتی لە سەرەتای دەسەڵاتی عەرەبەکان بە سەر ئێران دا ناوەندی رێگرو جەردان بووە کە لەم شوێنە بۆ خۆ حەشاردان کەڵکیان وەرگرتوەو دوای رێگریو تاڵان بە پاپۆر گەڕاونەوە ئەم دورگەیە.[5]

ئاوی ئەم دەریاچە زۆر سوێرە بە شێوەیەك کە هیچ گیان لەبەرێکی تێدا ناژیو خەڵك لە قەراخەکانی چاڵی گەورە هەڵدەکەنن، زستانانو بەهاران کە باران زۆر دەبارێو ئاو سەردەکەوێو دەچێتە ناو ئەو چاڵانەوە، دوایە کە بەهۆی گەرما ئاوەکە ویشك دەبێ خوێیەکی زۆری لێ دەکەوێتەوەو لە بازاڕەکانی ناوخۆو دەرەوە دا دەیفرۆشن. هۆی سوێری ئاوەکەش ئەوەیە کە هێندێك لەو رووبارانەی دەڕژێنە ناو ئەو دەریاچە بە شۆرەکات دا تێدەپەڕن. بەتایبەتی رووباری "ئاجیچای = رووباری تاڵ" لە هەمووان زیاتر ئاوەکە سوێر دەکا.

ئەم دەریاچە لە کۆنەوە بە تایبەتی لە هێنانو بردنی شتوومەك موسافیر لە هەرێمەکە دا رۆڵێکی بەرچاوی هەیە. لە بەندەرە گرینگەکانی وێندەرێ دەتوانین ناوی "**شەرەفخانە**" لە قەراخی رۆژهەڵات کە لە گوندێك هەر بەم ناوەو لەسەر شاری "شەبوستەر"ە، بەندەری "**گولمانخانە**" لە قەراخی رۆژئاوای

---

[1] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 21

[2] مسالك الممالك دخويه نووسینی اصطخری ل 181

[3] تقويم البلدان نووسینی ابوالفدا

[4] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا بەرگی 1، ل 21

[5] معجم البلدان، یاقوت حموی بەرگی یەك ل 513

دەریاچەکەو لە نیزیك ورمی ببەین. جگە لەم دوو بەندەرە لەنگەرگاکانی "رەحمانلو"و "حەیدەرئاوا"ش ئاوەدانو کار دەکەن.

دەریاچەی وان

ئەم دەریاچە لەم شوێنە هاتۆتە دی کە دووقۆلی چیاکانی تorووس لە ئاخری رۆژهەڵاتی خۆیانەوە کراونەوەو دەریاچەی وانیان لە ئامێز گرتوە. لە راستیدا پەناگایەکە بۆ ئەو ئاوانەی کە رێگەی دەرچوونیان لەنێو کێوە لەبەریەك بەزیوەکانی ئەرمەنستانیان نیە. ئەم دەریاچەیش نێوی جۆراوجۆری وەك **"دەریای ئەرجیش"**، **"دەریای تبلیس"**، **"داغ گولی"**و ... لێ نراوە. ئاخریەکەی بە نێوی شاری جوانی "وان" نێودێر کراوە کەئەمڕۆ بەم ناوە دەناسرێ.

لە جیاوازییەکانی دەریاچەی وانو دەریاچەی ورمێو ئەوە بۆتە هۆی ئەوە کە دوو جۆر ماسی چکۆلەی بە نێوەکانی **"طریح"**و **"هرینگ"**ی تێدا پەروەردە دەکرێ کە سوێری دەکەنو بۆ شارەکانی دیکەو هەندەرانی بەرێ دەکەنو داهاتێکی بەرچاوی بۆ خەڵکی قەراخ دەریاچە بەتایبەتی دانیشتوانی شاری "ئەرجیش" تێدایە.

لە مەڕ ئەم دەریاچەیە زۆر ئەفسانە وتراوە، یەك لەوان ئەوەیە کە لە مێژووی "مقدسی" دا نووسراوە: کاتێك کە نمروود داوای خودایەتی دەکرد، هەموو دنیا گەڕا، هەرێمی وانی زۆر پێبەرز بوو، بۆیە فەرمانی دا مێعمارو کێوکۆڵەکان لە ماوەی چل ساڵ دا بەندئاوێکی نمرودییان ساز کرد. ئەوەش بە زەحمەتێکی وا کە بۆ بردنەسەری بەردێك حەوت رۆژ بەرێوە دەبوون، کاتێك نمروود لە خوا وەرگەڕا، جوبرەئیل بە ئەمری خوا بە گۆشەی باڵنج لە کێوەکەی داو لە ئاکامی ئەو لێدانە دا کێو بە هەموو کرێکارو وشترەکانەوە بە خاك دا چوونە خوارو لە جێگای ئەو ئەم دەریاچە دروست بوو.[1]

دەریاچەی وان 1650 میتر لە دەریا بەرزترەو اصطخری لەسەری دەنووسێ: درێژایی دەریاچەی وان 20 فرسەخە[2] لە نێو دەریاچەکە دا دوو

[1] بە قەولی کتێبی کورد لە مێژووی دراوسیەکان، لە ئەولیا چەلەبی، وەرگێردراوی فاروق کەیخوسرەوی ل 132

[2] اصطخری، لاپەڕەکانی 188، 191 مسالك ممالك نزهة القلوب مستەوفی 126، 161، 164

www.pertwk.com

دورگەی گەورە هەن بە نێوەکانی "**بەلێنیم هەیە** Blenim Haya"و "**ئاختە مار**".

گەلێك چۆم دەرژێنە ناو ئەو دەریاچە وەك "**دۆڵە جوان**"، "**کانی کون ئاش**" لە ناحیەی حەکاری کە لە جێگەیەك بەنێوی "قوسقون قران" کە بە بڕوای نووسەر دەبێ "**قشون قڕان**" بێ تێکەڵ گۆل دەبن. هەروەها رووبارەکانی "**خۆش ئاو**"و "**کدك**" لە باکوور، "**قەرەچای**"و "**جانیك**" کە لە چیای "**بارگیر**" سەرچاوە دەگرن‌و رووباری "**بەند ماسی**" لە باشووری رۆژهەلات دەچنە ناو ئەم دەریاچە. وەك دەڵێن هەموو رۆژی ماسی‌یەکی زۆر لە شوێنێکی دیاریی کۆ دەبنەوەو مانگێکی رەبەق لە درێژایی خڕەکە تا زیارەتگای "بەند ماسی" دەڕۆن[1] و لەوێ بلاوەی دەکەن[2] .

لە شتە سەیرو جوانەکانی ئەو دەریاچە بەردەکانی ئاخری جادەی "**ئاوا**"ن کە هەر کات لە خوارێ ڕا لـێیان بڕوانی ئەوان بەشێوەی رەوە وشترێك دەبینی کە هێندێکیان بەڕیز راوەستاون، چەند دانەیەکیان باریان پێوەیەو تاقمێکیشیان ئیخیان خواردوە. زۆر کەس لەسەر ئەو باوەڕەن کاتێك غەزەبی خوای نازڵ بوو، ئەوانە لەو حاڵە دابوون لەپڕ ویشك هەڵاتن‌و بوون بە بەرد.

---

[1] کورد لە مێژووی دراوسیەکان دا، ئەولیا چەلەبی ل 135

[2] هەمان سەرچاوە، ل 136